

Hanna Dorota Mackiewicz

archeolog

Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Olsztynie

ŚREDNIOWIECZNE DOMY NA GARNKACH W ŚWIETLE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH W NIDZICY

Archeologia nabiera coraz większego znaczenia w badaniach nad zmianami struktury średniowiecznych i nowożytnych założeń miejskich. Dostarcza historykom danych zazwyczaj dla nich niedostępnych. Materiały z wykopalisk umożliwiają weryfikację dotychczasowych ustaleń, opartych na źródłach pisanych oraz planach miast.

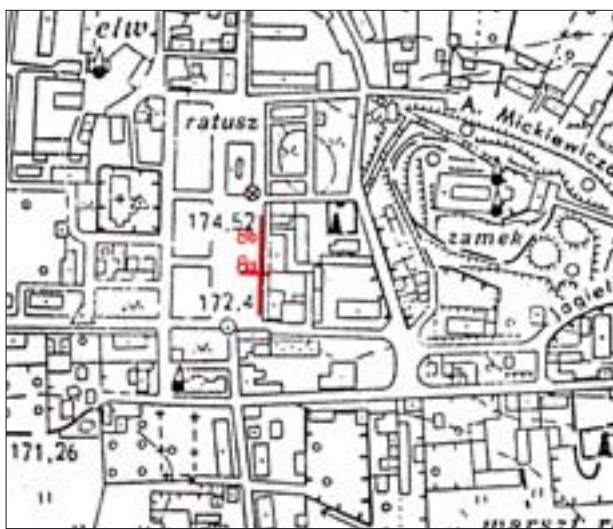
Rodowód Nidzicy, miasta położonego w województwie warmińsko-mazurskim, 55 km na południe od Olsztyna, sięga 1381 r. Miejscowość ma zatem długą i bogatą historię, w związku z czym, kiedy we wrześniu 1999 r. rozpoczęto nadzory archeologiczne we wschodniej pierzei rynku starożytnego miasta, spodziewano się ujawnienia wielu relikwów związanych z dawnym osadnictwem i zabudową.

Już po eksploracji pierwszych 8 m wykopu liniowego wytyczonego pod budowę kolektora ściekowego i wymianę gazociągu, oznaczonego jako 8a w obrębie stanowiska I, natrafiono na warstwy kulturowe. Zalegający w ich obrębie materiał zabytkowy pozwolił datować je na okres halsztacki D – starszy i młodszy okres przedrzymski – oraz powiązać z osadnictwem kultury kurhanów zachodniobałtyjskich i kultury przeworskiej (grupa nidzicka). Znaczenie tego odkrycia pozwoliło zmienić charakter prac wykopaliskowych z nadzorów na wyprzedzające inwestycje badania archeologiczne. Dostosowując prace badawcze do projektu inwestycji, wytyczono dwa prostopadłe względem siebie wykopy. Pierwszy z nich, oznaczony jako 8a, miał 14 m długości i stanowił kontynuację wcześniej rozpoczętych prac. Jego bieg wytyczała oś o orientacji wschód-zachód. Drugi, oznaczony jako 8b, miał 87 m długości i biegł wzdłuż osi północ-południe¹. Szerokość obu wykopów nie przekraczała w partii stropowej 2 m (il. 2).

1. Stanowisko II, wykop 8b. Fragment izolacji ceramicznej oraz bruk kamienny ułożony powyżej na podsypce z piasku. Na pierwszym planie widoczny fundament kamienny budynku wyznaczający granicę izolacji od strony północnej. Wszystkie fot. A. Mackiewicz.

1. Site II, dig 8b. Fragment of ceramic insulation and stone pavement placed higher on a sand bed. In the foreground: visible stone foundation of the building marking the limits of insulation from the north. All photos: A. Mackiewicz.

2. Nidzica, stanowisko II. Wycinek planu starego miasta z naniesionymi wykopami 8a i 8b. Wykopki zaznaczono kolorem czerwonym.

2. Nidzica, site II. Fragment from a plan of the Old Town with digs 8a and 8b marked in red.

W obrębie wykopów 8a i 8b wydzielono 5 poziomów stratygraficznych:

- I poziom – nawierzchnia rynku dwójakiego rodzaju: współczesna², wykonana z kostki brukowej oraz XIX-wieczna, wykonana z kamieni polnych średniej wielkości. Oba rodzaje nawierzchni zalegały na podsypce z piasku. Miąższość tego poziomu sięgała 0,4 m;
- II poziom – warstwa niwelacyjna o miąższości 0,2-0,3 m w postaci silnie spiaszczonej ziemi, zawierająca drobne kamyki, gruz oraz fragmenty późnośredniowiecznych i nowożytnych naczyń glinianych;

3. Stanowisko II, wykop 8b. Obiekt III, przekrój.
3. Site II, dig 8b. Object III, section.

- III poziom – późnośredniowieczny, zachowany jedynie w południowej części wykopu 8b. Zarejestrowano tu ślady nieistniejącej już zabudowy południowej pierzei rynku w postaci kamiennych fundamentów łączonych na zaprawę wapienną oraz pokłady sprażonej polepy, będącej pozostałością po zabudowie typu szachulcowego;
- IV poziom – średniowieczny, zarejestrowany również w wykopie 8b, miał miąższość 0,4 m. Stanowiła go warstwa ciemnoszarej gliniastej ziemi zawierająca odpady drewna i fragmenty ceramiki oraz relikty izolacji poziomej budynku wraz z zachowanym poziomem użytkowym;

4. Stanowisko II, wykop 8b. Zachowany układ stratygraficzny. W stropie warstwa późnośredniowieczna (ciemnoszara ziemia), w spągu warstwa halsztacko-lateńska (jasnobrunatna piaszczysta ziemia).

4. Site II, dig 8b. Preserved stratigraphic layout. In the ceiling – a late mediaeval stratum (dark grey soil), in the brace – a Hallstatt-La Tene stratum (light brown sandy soil).

- V poziom – pradziejowy, występujący w wykopie zarówno 8a, jak i 8b. Stanowiły go brunatna, silnie spiaszczona ziemia oraz jasnobrunatny piasek. W obrębie tego poziomu odsłonięto również i przebadano 10 obiektów gospodarczych, w tym 8 jam zasobowych i 2 paleniska (il. 3, 4, 5). Ruchomy materiał zabytkowy znaleziony w trakcie eksploracji wykazał znaczne różnicowanie chronologiczne. Obok fragmentów naczyń kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, wystąpił również materiał ceramiczny związany z kulturą przeworską (grupa nidzicka). Próbkę węgla drzewnych pobrane do analizy C14 pozwoliły uzyskać datę 379-160 r. p.n.e. Adam Mackiewicz³ w swoim opracowaniu dotyczącym badań na terenie rynku starego miasta w Nidzicy zwraca uwagę na fakt, że znaleziona tam osada pradziejowa stanowi ciekawy przykład

współwystępowania w obrębie jednego stanowiska materiałów ceramicznych schyłkowej fazy kultury kurhanów zachodniobałtyjskich i wczesnych faz kultury przeworskiej (il. 6, 7). Jest to według niego przypuszczalnie jeden z pierwszych udokumentowanych na terenie północno-wschodniej Polski przypadków zaistnienia obu tych kultur w obrębie jednego stanowiska⁴.

Niewątpliwie najciekawszym elementem, który wystąpił w obrębie IV poziomu stratygraficznego, była izolacja średniowiecznego budynku wykonana z lepionych na kole garnków. Otóż na głębokości nieprzekraczającej 2 m natrafiono na bruk kamienny ułożony na podsypce z piasku. Bruk ten, wykonany z niewielkich polnych kamieni, stanowił z pewnością posadzkę w piwnicy budynku. Po jego usunięciu oraz zalegającej pod nim podsypki natrafiono na warstwę naczyń odwróconych do góry dnem (il. 8). Naczynia te ułożone zostały ciasno jedno obok drugiego, a przestrzenie między nimi wypełniono gliną. W ten sposób uzyskano niemalże idealnie płaską i stabilną podwalinę, stanowiącą doskonałą izolację wzniesionego tu budynku (il. 1).

5. Stanowisko II, wykop 8b. Obiekt V, palenisko z fragmentami naczyń przeworskich (grupa nidzicka).
5. Site II, dig 8b. Object V, hearth with fragments of Przeworsk culture (Nidzica group) vessels.

Naczynia przypominały swym kształtem wysmukłe ścięte stożki, przy czym część z nich miała ściany czerepu lekko wklęsłe, a część wypukłe. Zapewne sprzyjało to lepszemu wpasowaniu się poszczególnych egzemplarzy, aby mogła zostać utworzona w miarę jednolita i stabilna powierzchnia. Ściany wszystkich garnków miały pokarbowaną powierzchnię, zapewne w celu uzyskania lepszej przyczepności glinianego spoiwa. Wysokość naczyń wahała się od 15 do 21 cm, a średnica dna wynosiła od 13 do 17 cm. We wszystkich przypadkach średnica wylewu była zdecydowanie mniejsza od średnicy dna. Wszystkie wylewy cechowała też znacznie pogrubiona i zaokrąglona krawędź, a ich kształt w przy-

6. Stanowisko II, wykop 8b. Obiekt VI, palenisko w trakcie eksploatacji.
6. Site II, dig 8b. Object VI, hearth in the course of exploration.

bliżeniu przypominał kwadrat bądź romb (il. 9). Jednakże największe zainteresowanie archeologów wzbudziły dna naczyń, których zadaniem było stworzenie swego rodzaju posadzki. Chodzi mianowicie o ich grubość, która niejednokrotnie sięgała nawet 2,5 cm. Ani znane z tego okresu naczynia pełniące funkcję zastawy stołowej lub kuchennej, ani też kafle typu garnkowego lub miskowego występujące na terenie pn.-wsch. Polski nie miały den o takiej grubości. Fakt ten zdecydował m.in. o odrzuceniu hipotezy, która pozwoliłaby zinterpretować znalezisko jako skład naczyń lub kafli, a jednocześnie stał się podstawą stwierdzenia, że naczynia te stanowiły zaskakujący rodzaj izolacji budynku od niekorzystnych oddziaływań środowiska.

7. Stanowisko II, wykop 8b. Negatyw pala poniżej halsztacko-lateńskiej warstwy kulturowej.
7. Site II, dig 8b. Negative of a post underneath the Hallstatt-Late Tene culture layer.

Ciasno ułożone obok siebie i odwrócone do góry dnem garnki, zawierające w swoim wnętrzu poduszkę powietrzną i oblepione z zewnątrz gliną, która przeciwdziałała wszelkim zbędnym ruchom całej konstrukcji, stanowiły idealne zabezpieczenie budynku przed wilgocią (il. 10). Jakikolwiek jeszcze wątpliwości co do interpretacji znaleziska, które pojawiły się w momencie jego odkrycia, zostały rozwiane, kiedy w trakcie kontynuowania eksploracji natrafiono na pozostałości ścianek działowych posadowionych bezpośrednio na bruku ułożonym na tej „garnkowej” izolacji. Obecnie taka właśnie interpretacja znaleziska nie budzi już większych obiekcji.

Podczas przeprowadzonych badań zarejestrowano ponad 200 całych oraz niemal drugie tyle fragmentów naczyń „izolacyjnych”, przy czym należy zaznaczyć, że badania te nie ujawniły całej powierzchni izolacyjnej. Prześledzenie zasięgu zalegania izolacji wymagałoby zapewne usunięcia nawarstwień stratygraficznych zalegających na znacznej powierzchni rynku starego miasta w Nidzicy, co znacznie przekraczało możliwości finansowe realizowanej wówczas inwestycji.

Siermiężny wygląd naczyń, a więc brak jakiegokolwiek ornamentyki lub też innych ozdóbek w sposób niezaprzeczalny świadczą o ich przeznaczeniu. Przy ich produkcji względy estetyczne nie grały żadnej roli. Stąd też zapewne niektóre krzywizny czy też niejednolita barwa czerepu, które to cechy w przypadku zastawy stołowej lub kuchennej bądź też kafli deprecjonowałyby je całkowicie. Z pewnością były to wyroby niezwykle solidne i trwałe, o czym świadczy fakt, że przetrwały w stanie nie naruszonym po dzień dzisiejszy, czyli bez mała 600 lat, podczas gdy chronione przez nie przed wilgocią domy dawno już nie istnieją.

Badania dendrochronologiczne konstrukcji drewnianych zalegających zarówno nad naczyniami, jak i pod nimi, wykonane przez Marka Krapca, określiły przedział czasowy ich budowy między rokiem 1372 a 1408. Zważywszy na to, iż akt lokowania miasta miał miejsce w 1381 r., można zawęzić czas powstania tych konstrukcji do okresu po tym wydarzeniu, a przed 1408 r.

Opisana tu izolacja jest znaleziskiem zupełnie niezwykłym, zarówno w skali Polski, jak i Europy.

8. Stanowisko II, wykop 8b. Widok z góry na bruk kamienny oraz znajdującą się pod nim izolację wykonaną z naczyń ceramicznych.
8. Site II, dig 8b. View from above of the stone pavement and the pottery insulation underneath it.

9. Stanowisko II, wykop 8b. Naczynia „izolacyjne” po demontażu.
9. Site II, dig 8b. “Insulation” vessels after disassembly.

Wprawdzie stosowanie wyrobów ceramicznych w charakterze warstwy izolacyjnej znane było już w pierwszych wiekach naszej ery i stosowane na terenie imperium rzymskiego, jednakże na ogół używano w tym celu potłuczonych i zniszczonych naczyń, rozbijając je na drobniejsze fragmenty i utwardzając nimi podłoże pod zabudowę lub pod nawierzchnię drogi. W trakcie poszukiwań analogii do znaleziska z Nidzicy natrafiono na wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 1961 i 1963 w Sieklukach, pow. białobrzeski, woj. mazowieckie⁵, oraz w mieście Münchsmünster, na północ od Monachium, które miały miejsce w latach 1992-1993⁶. W obu przypadkach izolację stanowiły odwrócone do góry dnem zarówno kafle miskowe (Münchsmünster), jak i garnkowe (Siekluki). Również Jacek Wysocki podczas pobytu w południowej Francji natrafił w ruinach antycznego miasta Vienne, na południe od Lyonu, na podobną izolację, tym razem wykonaną z dużych naczyń zasobowych (około 50 cm wysokości), pełniących, podobnie jak w dwóch wcześniejszych przypadkach, zupełnie odmienną funkcję niż ta, do której je pierwotnie przeznaczono⁷. Ten właśnie fakt zasadniczo różni znalezisko z Nidzicy od trzech

10. Stanowisko II, wykop 8b. Fragment profilu północnego i zachodniego ukazujący sposób wykonania izolacji ceramicznej.
10. Site II, dig 8b. Fragment of the northern and western profile showing the method of making the pottery insulation.

11. Stanowisko II, wykop 8b. Fragment ceglanej posadzki piwnicy, pod którą znajdowała się izolacja z naczyń ceramicznych.
11. Site II, dig 8b. Fragment of the brick cellar floor above the pottery insulation.

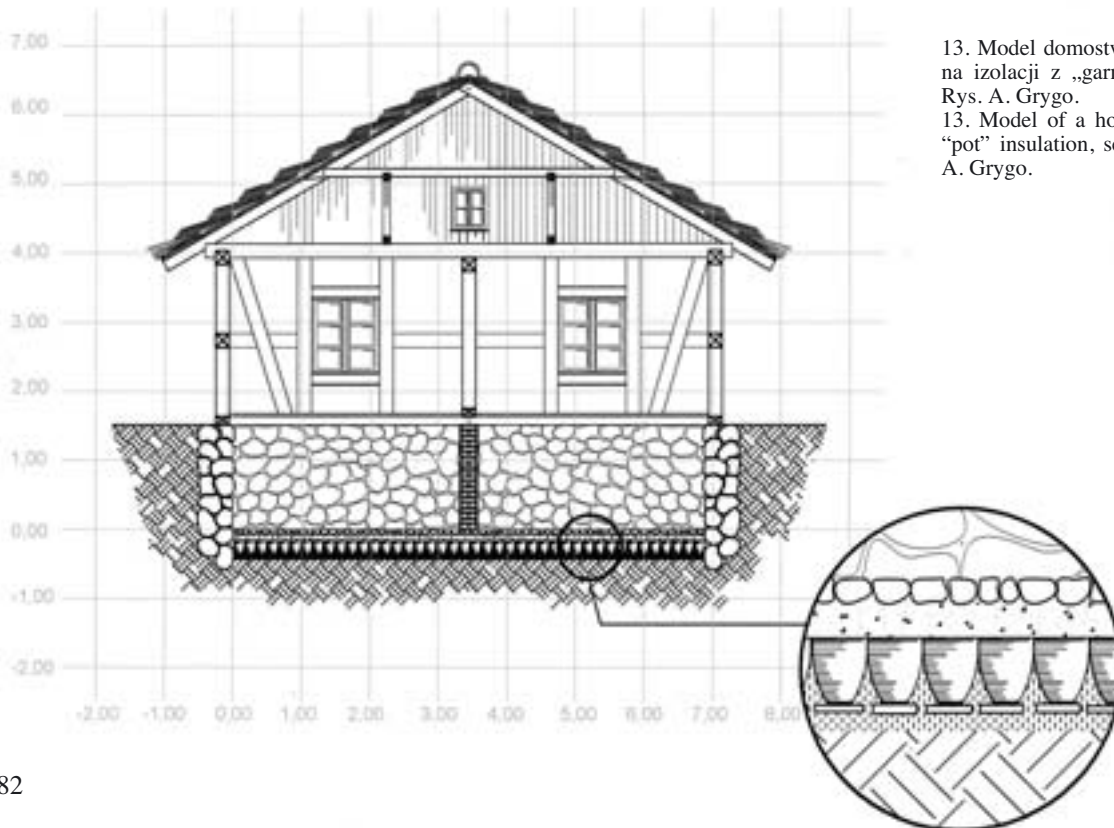
opisanych wcześniej. Nidzickie garnki pełniły bez wątpienia rolę li tylko izolacji. Z całą pewnością ani ich kształt, ani też pozostałe cechy morfologiczne (grubość dna, średnica wylewu, brak ornamentu) nie dają podstaw do kojarzenia ich z żadną inną funkcją.

Zachowana izolacja, a także relikty kamiennych fundamentów i pozostałości ceglanej ścianki działowej pozwoliły na dokonanie próby rekonstrukcji średniowiecznego domostwa, stojącego w Nidzicy w pierzei przyrynkowej (il. 11, 12, 13, 14).

Odrębną kwestię stanowi problem ekspozycji znaleziska. Dzięki porozumieniu między Warmińsko-Mazurskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków a muzeum na zamku w Nidzicy oraz dzięki wydatnej pomocy pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie udało się odtworzyć niewielki fragment izolacji. Niestety, mimo wykonania bardzo precyzyjnej rekonstrukcji, forma ekspozycji w zamkniętej gablocie (il. 14) jest dla zwiedzających mało czytelna i nie oddaje w pełni przeznaczenia,

12. Stanowisko II, wykop 8b. Drewniany element konstrukcyjny budynku.
12. Site II, dig 8b. Wooden construction element of the building.

13. Model domostwa wzniesionego na izolacji z „garnków”, przekrój. Rys. A. Grygo.
13. Model of a house built on the “pot” insulation, section. Drawing: A. Grygo.

a także unikatowości znaleziska. Ponieważ izolacja sama w sobie stanowi niezwykłą rzadkość na skalę europejską, warto byłoby rozważyć możliwość bardziej atrakcyjnej prezentacji tego tworu średnio-wiecznej myśli technicznej.

Mgr Hanna Dorota Mackiewicz, archeolog, absolwentka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Wiele lat współpracowała z prywatną firmą archeologiczną „ARCHEO-Adam”, prowadzącą badania na terenie starych miast Warmii i Mazur. Obecnie jest pracownikiem Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Olsztynie.

14. Stanowisko II, wykop 8b. Ekspozycja w salach wystawowych zamku w Nidzicy ukazująca sposób izolacji budynku od podłoża przy użyciu tzw. garnków „izolacyjnych”.

14. Site II, dig 8b. Exposition in the showrooms of Nidzica Castle showing the method of insulating a building by using the so-called “insulation” pots.

Przypisy

1. A. Mackiewicz, *Komunikat z badań ratowniczych osady z ostatnich wieków p.n.e. w Nidzicy, woj. warmińsko-mazurskie*, (w:) „Pruthenia antiqua. Studia do pradziejów i wczesnej historii ziem pruskich”, red. M. J. Hoffmann, J. Sobieraj, Vol. 1, *Człowiek a środowisko w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza u południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku (Mensch und Umwelt In der Bronzezeit und früheren Eisenzeit an dem südöstlichen Rand der Ostsee)*, Olsztyn 2004, s. 361.

2. Posługuję się tutaj pojęciami chronologicznymi, które wymagają kilku słów wyjaśnienia. Określenie: nawarstwienia (bądź zabytki) nowożytny w ogólnym ujęciu obejmowało jak dotąd okres od końca XV do końca XIX w. W ramach tego pojęcia wydzielam poszczególne podokresy chronologiczne. I tak określenie wczesnonowożytny obejmuje okres od końca XV do końca XVI w. W sporadycznych przypadkach może ono dotyczyć początku XVII w. Natomiast mianem późnonowożytny objęto okres od początku do końca XIX w. Mówiąc o nawarstwieńcach lub też zabytkach współczesnych, mam na myśli okres od początku XX w. do czasów obecnych. Uwzględniając powyższe podziały, okres od początku XVII do końca XVIII w. nazywać będę nowożytnym. Jeżeli chodzi o późne średniowiecze, to w przypadku północno-wschodniej Polski pojęciem tym obejmuję okres od 2. poł. XIII do końca XV w. Możliwe

jest także używanie tego określenia w odniesieniu do pierwszych dziesięcioleci wieku XVI (aż do jego połowy); dotyczy to obszarów, na których wcześniej nie rozwinęły się ośrodki miejskie. Kryterium takie przyjęto dla północno-wschodniej Polski (w skali europejskiej schyłek późnego średniowiecza w zależności od regionu wiąże się bądź z rokiem 1453 – zdobycie Konstantynopola przez Turków, bądź z rokiem 1492 – dotarcie Krzysztofa Kolumba do wybrzeży Ameryki czy upadek Grenady w Hiszpanii, bądź też z rokiem 1517 – wystąpienie Marcina Lutra).

3. A. Mackiewicz, jw., s. 362.

4. A. Mackiewicz, jw., s. 363.

5. Z. Pyzik, *Średniowieczny skład kafli garnkowych w Sieklukach, pow. Białobrzegi. Sprawozdanie z badań terenowych w r. 1961 i 1963*, (w:) „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. III, Kraków 1966, s. 139 i n.

6. M. Jandajsek, *Die Ausgrabungen auf dem Gelände des ehemaligen Klosters Münchsmünster (1992-1993)*, <http://www.muenchsmuenster.de/kultur/kloster.htm>, 2003.

7. J. Wysocki, *Dziwne odkrycie w Nidzicy, czyli o tym, że podróżę kształcą*, (w:) „Warmińsko-mazurski biuletyn konserwatorski”, red. J. Wysocki, R. II, Olsztyn 2000, s. 122 i n.

MEDIAEVAL HOUSES ON POTS IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN NIDZICA

The expectations associated with the archaeological supervision initiated in September 1999 in the eastern row of houses in the Old Town of Nidzica concerned relics connected with old settlements and town development.

Already the exploration of the first metres unearthed strata dating from the Hallstatt D/La Tene A period, associated with the settlement of the western Balt barrow culture and the Przeworsk culture. The significance of this discovery made it possible to

change the very nature of the excavation from supervision to archaeological research.

The five basic stratigraphic layers distinguished in the course of the investigations include:

I level – contemporary and nineteenth-century surfaces,

II level – late mediaeval and modern layers,

III level – late mediaeval traces of half-timber buildings in the southern row of houses in the market square,

IV level – mediaeval strata containing relics of pottery,

V level – ancient.

The most interesting element registered in the course of the excavations was the longitudinal insulation of the mediaeval buildings made of pots fashioned on a potter's wheel. A stone pavement on a sand bed, certainly comprising the cellar floor, was found at a depth not exceeding 2 metres. A layer of vessels was discovered after the removal of the pavement. Compactly arranged and turned upside down, the empty pots, covered with clay, provided excellent insulation against dampness and, at the same time, created a stable sleeper for the whole building, as

evidenced by the remnants of partition walls built directly on the "pot" insulation.

The excavations registered more than 200 whole "insulation" vessels and almost the same number of their fragments.

The dendrochronological examination of the wooden construction on the pavement above the insulation was performed by M. Krąpiec, who established the time span of the construction as 1372-1407. In view of the fact that the town's locatio took place in 1381, we may narrow down the origin of the construction to the post-1381 and pre-1408 period.

The described insulation remains unique on a Polish and European scale.

The exposition of the findings posed a different problem. Thanks to an agreement between the Voivodeship Conservator of Historical Monuments for Varmia and Mazuria and the museum at Nidzica Castle as well as the assistance of the staff of the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Olsztyn it was possible to recreate a small fragment of this example of mediaeval technology.

MARTA MICHAŁOWSKA

LEKSYKON WŁOKIENNICTWA

LEKSYKON OBEJMUJE TERMINOLOGIE FACHOWĄ DOTYCZĄCĄ: SUROWCÓW, BARWNIKÓW, ŚRODKÓW POMOCNICZYCH, NARZĘDZI, URZĄDZEŃ, MASZYN, TECHNIK, TECHNOLOGII, NAZW WYROBÓW, DZIEDZIN I SPECJALIZACJI WŁÓKIENNICZYCH, OD CZASÓW NAJDAWNIEJSZYCH PO WSPÓŁCZESNOŚĆ. ZAWIERA 3382 HASŁA, 250 RYSUNKÓW, 77 FOTOGRAFII. POD WZGLĘDEM LICZBY OBJAŚNIONYCH TERMINÓW HISTORYCZNYCH I TECHNICZNYCH NIE MA ODPOWIEDNIKA W LITERATURZE ŚWIATOWEJ. STANOWI NAJOBSZERNIEJSZĄ Z ISTNIEJĄCYCH WERSJI W ASPEKTACH CHRONOLOGICZNYM, GEOGRAFICZNYM I TECHNICZNYM.

KSIĄŻKA DOSTĘPNA
W SIEDZIBIE WYDAWCY:
KRAJOWY OŚRODEK BADAŃ
I DOKUMENTACJI ZABYTEKÓW
WARSZAWA, UL. SZWOLEŻERÓW 9
TEL 0-22 622 60 92
FAX 0-22 622 65 95
E-MAIL: WYDAWNICTWA@KOBIDZ.PL